

บทที่ ๒

แนวคิดเรื่องความตายในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้จะกล่าวถึงเนื้อหาในแนวความคิดเรื่องความตาย ตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งจะได้สร้างความเข้าใจแก่ผู้ศึกษา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

- ๒.๑ ความหมายของความตาย
- ๒.๒ สาเหตุของความตาย
- ๒.๓ ปราภฏการณ์ก่อนตาย
- ๒.๔ แนวคิดเกี่ยวกับความตายที่ปรากฏในคัมภีร์
- ๒.๕ สรุป

๒.๑ ความหมายของความตาย

ความตาย เป็นคำที่มาจากศัพท์ภาษาบาลีหลายคำด้วยกัน แต่ที่เรามักได้ยินได้ฟังกันอยู่เป็นประจำ ก็คือคำว่า **มรณะ** ซึ่งประกอบด้วย **มร** ธาตุ แปลว่า ตาย ลง ยุ บ้างก็แปลว่า ยุ เป็น **อน** สำเร็จรูปเป็น **มรณ** แปลว่า ความตาย นอกจากนี้ยังมีคำที่บ่งถึงความตายอื่นอีก เช่น **กาลกิรียา** แปลว่า การทำกาละ^๑ **ปลย** แปลว่า ความตาย **มจจุ** แปลว่า ความตาย^๒ **อจจุย** แปลว่า ความล่วงไป **นิธน** แปลว่า ความตาย^๓ **นาส** แปลว่า ความพินาศ **กาล** แปลว่า ความตายทำที่สุดแห่งอรรถา^๔ **อนต** แปลว่า ความตายที่เป็นไป **จวน** แปลว่า การเคลื่อนไป

ในคัมภีร์ต่าง ๆ ได้ให้ความหมายของความตายไว้ดังนี้

๑. ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ได้ให้ความหมายของความตายไว้ว่า ความตาย หมายถึง ความจติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำ

^๑ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖๔/๑๗๐., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖๔/๒๔๖.

^๒ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๑/๑๙., ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

^๓ ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๑๕๙/๓๑๖., ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๕๙/๔๐๘.

^๔ วิ.ภิกขุณี. (บาลี) ๓/๗๙๓/๗๗-๗๘., วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘.

กาละ ความแตกแห่งชั้นันท์ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ”^๕

๒. ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้ให้ความหมายของความตายไว้ ๒ อย่าง คือ (๑) ความตาย หมายถึงการขาดไปแห่งชีวิตที่นับเนื่องในภพหนึ่ง (๒) ความตาย หมายถึงความแตกแห่งชั้นันท์ทั้งหลายในภพทั้งปวง หรือความก้าวไป (เคลื่อนไป) สู่ร่างอื่นแห่งสัตว์^๖

๓. ในคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ เช่น อรรถกถาทีฆนิกาย มหาวรรค และอรรถกถาขุททกนิกาย มหานิเทศ^๗ ได้ให้ความหมายของความตายว่า

๑) ความจุติของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ หมายถึงสภาพที่เป็นเอง ด้วยอำนาจการเคลื่อนจากภพเดิม

๒) ความเคลื่อนไป หมายถึงภาวะที่เป็นอาการ เป็นคำแสดงลักษณะ การเคลื่อนจากภาวะหนึ่งไปสู่ภาวะอีกอย่างหนึ่ง หรือการเคลื่อนจากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่ง

๓) ความทำลายไป หมายถึงความแตกแห่งชั้นันท์ทั้งหลาย เป็นคำแสดงความเกิดขึ้นและดับไปแห่งจุติชั้นันท์

๔) ความหายไป หมายถึงความหายไป ความมอดม้วยของสัตว์ผู้ถึงความตาย เป็นคำแสดงภาวะของสิ่งที่วิโรธปัจจัย^๘ คือปัจจัยที่ตรงกันข้ามซึ่งสามารถทำให้รูปชั้นันท์เสื่อมสลายไปจนกระทั่งแตกดับไป ได้แก่ อุณฺหภูมิที่เย็นหรือที่ร้อนเกินไป หรือถูกสัตว์มีพิษขบกัด หรือโรคลมสัถถกวาต (ลมมีพิษเพียงดังศัสตรา) กำเริบ อาหารเป็นพิษเพราะปนเปื้อนเชื้อโรคจนเป็นเหตุให้รูปชั้นันท์แตกสลายลง กระทบความแตกไปของจุติชั้นันท์ที่แตกไปโดยปริยายอย่างใดอย่างหนึ่ง

๕) ความตาย กล่าวคือ มฤตยู หมายถึงมัจจุรณะ มิใช่หมายถึงความตายชั่วคราว ทั้งมิใช่หมายถึงสมุจเฉตมรณะเป็นต้น

๖) ความทำกาละ หมายถึงการทำกาละคือตาย การกระทำสภาวะที่สิ้นสุดแห่งชั้นันท์

๗) ความแตกแห่งชั้นันท์ หมายถึงความแตกแห่งชั้นันท์ทั้งหลายที่แยกเป็นชั้นันท์หนึ่ง ชั้นันท์สี่ และชั้นันท์ห้า

๘) ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ หมายถึงมรณะซึ่งมุ่งถึงสมมติมรณะ^๙

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔๒๗/๕๓., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๓/๑๖๔.

^๖ วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๖๑๙/๑๙๗.

^๗ ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๙๐/๔๑๓., ขุ.ม.อ. (ไทย) ๑/๔๑/๒๔๙.

^๘ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๗๑.

^๙ อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๑๑๑/๖๒.

๔. ในอรรถกถาคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ได้อธิบายความหมายของคำว่า ความแตกแห่งขันธเป็นต้นไว้ดังนี้ “เมื่อกล่าวโดยปรมาตม ขันธเท่านี้ย่อมแตก ไม่มีสัตว์ใด ๆ ตาย แต่เมื่อขันธทั้งหลายแตก สัตว์ก็ย่อมตาย จึงมีโอหารว่า เมื่อขันธทั้งหลายแตกแล้ว สัตว์ก็ชื่อว่าตาย”^{๑๐}

๕. พจนานุกรมบาลี ได้ให้ความหมายของความตายไว้ว่า ความตาย ชื่อว่ามรณะ^{๑๑} และมรณะ แปลว่า ความตาย^{๑๒} สิ่งที่เป็นเหตุให้ตาย ชื่อว่ามรณะ^{๑๓}

๖. ราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายของความตายไว้ว่า “ความตาย หมายถึงการสิ้นใจ การสิ้นชีวิต การไม่เป็นอยู่ต่อไป การเคลื่อนไหวไม่ได้”^{๑๔}

๗. พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของความตายไว้ว่า ความตาย หมายถึงความสลายแห่งขันธ ความขาดชีวิตินทรีย์ หรือความเสื่อมกับความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านั้น^{๑๕}

สรุปได้ว่า ความตายที่ปรากฏในหลายคัมภีร์พร้อมกับอรรถกถาทั้งหมดล้วนแสดงถึงการทอดทิ้งร่างกายไว้ การขาดสิ้นชีวิตในภพหนึ่ง และความตายในที่นี้มุ่งถึงความตายของคนเท่านั้น

ความสิ้นไปของอายุคือกัมมชรูป (รูปของคนที่เกิดจากกรรม) ก็คือขันธ ๕ นั้นเอง มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชีวิตของคนเราแรกเกิดนั้น มีปฏิสนธิวิญญาณ(วิญญาณจิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ) กับกัมมชรูปมาเกิดก็คือมีรูปกับนามมาเกิด กัมมชรูปเป็นรูป ปฏิสนธิวิญญาณประกอบด้วยจิตเป็นวิญญาณและเจตสิกที่ประกอบด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ก็เป็นเวทนา สัญญา สังขาร ดังนั้นความสิ้นไปแห่งกัมมชรูปก็คือขันธ ๕ สิ้นไป

๒. ความสิ้นไปของธาตุไฟ (อุตุ) ที่ให้ความอบอุ่น แก่ร่างกายและการเผาผลาญของอาหารที่รับประทานเข้าไป เพื่อให้เกิดพลังงาน ธาตุไฟที่ว่านี้ทั้งหมดสิ้นไป

^{๑๐} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๑๔-๑๕.

^{๑๑} พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรค. แปลและเรียบเรียง. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๕๐๖.

^{๑๒} พระอุตรคณาธิการ (ขวินทร์ สระคำ). พจนานุกรม บาลี-ไทย. (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๓๙๑.

^{๑๓} พระราชเวที (สมพงษ์ พรหมวิโส ป.ธ.๙). สัททาวีสถิตคหะ. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประดิพัทธ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๐๑.

^{๑๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑), หน้า ๓๔๗.

^{๑๕} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) พุทธธรรม ฉบับเดิมแก้ไขปรับปรุง. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองวัฒนา, ๒๕๓๑), หน้า ๕๕

๓. ความสิ้นไปของวิญญาณคือภวังคจิต ภวังคจิตคือจิตที่ไม่คงที่มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา โดยตกอยู่ในขณะทั้ง ๓ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ติดต่อกันไปเรื่อย ๆ อย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา ไม่ขาดสาย ในเวลาที่จิตซึ่งมีสภาพเกิดดับรวดเร็วตามธรรมดาอยู่นั้น จิตยังมิได้รับอารมณ์จากทาง ทวารทั้ง ๖ คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจแต่อย่างใด แต่ก็พร้อมที่จะรับอารมณ์ทั้งหลายอยู่ตลอดเวลา เช่น ขณะที่กำลังนอนหลับสนิทที่ไม่ได้ฝัน ในเวลานั้น จิตได้ชื่อว่าเป็นภวังค์ หมายถึงว่า เวลานั้นจิตยังทำหน้าที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปติดต่อกันไปเรื่อย ๆ อยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย และยังมิได้รับอารมณ์จากทางทวารใดๆ เลย ถ้าหากเวลาใดจิตได้รับอารมณ์จากทวารทั้งหลาย เวลานั้นจิตก็พ้นจากภวังค์ เกิดเป็นวิถิจิตขึ้นแทนภวังค์ เพราะจิตได้รับอารมณ์จากทวารใดทวารหนึ่งแล้ว เมื่อจิตรับอารมณ์จนสุดวิถิแล้ว จิตก็กลับเป็นภวังค์อีก พร้อมที่จะรับอารมณ์จากทวารทั้งหลายได้อีก

๒.๒ สาเหตุของความตาย

สาเหตุแห่งความตายของบุคคลในปัจจุบันนี้มีมากมาย เช่น ตายเพราะโรคหัวใจล้มเหลว โรคมะเร็ง หรือเพราะถูกฆ่า ในพระพุทธศาสนาได้บรรยายสาเหตุความตายของบุคคลไว้ สรุปได้ดังนี้

๒.๒.๑ ความตาย ๔ ประการ

ในคัมภีร์อริยมัตถวิภาวินี ท่านพระอนุรุธาจารย์ได้สรุปสาเหตุแห่งความตายของบุคคลไว้ ๔ ประการ^{๑๖} คือ

๑. อายุขยมรณะ ได้แก่ความตายเพราะสิ้นอายุ
๒. กัมมขยมรณะ ได้แก่ความตายเพราะสิ้นกรรม
๓. อุภยขยมรณะ ได้แก่ความตายเพราะสิ้นอายุและสิ้นกรรม
๔. อุปปัจเจกมรณะ ได้แก่ความตายเพราะประสบอุบัติเหตุโดยอายุและกรรม

ยังไม่สิ้นในสาเหตุแห่งความตายทั้ง ๔ ประการนั้น มีอธิบายดังนี้

๑. อายุขยมรณะ

อายุขยมรณะ คือความตายเพราะสิ้นอายุ คำว่า “อายุ” นั้น โดยตรง หมายถึงชีวิตรูป แต่ในที่นี้ หมายถึง การกำหนดอายุขัย กล่าวคือ เทวดาและพรหมมีกำหนดอายุเป็นไปตามภูมิที่ตนเกิดอยู่ เช่น เทพชั้นจาตุมหาราชิกามีอายุยืนถึง ๔ ล้านโกฏิปีในโลกมนุษย์ทีเดียว ส่วนในโลกมนุษย์นั้น ในปัจจุบันมีกำหนดอายุขัย ๗๕ ปี คนที่มีชีวิตอยู่ได้ไม่ครบกำหนดอายุขัยก็มี ที่มีชีวิตอยู่ได้ครบกำหนดอายุขัยก็มี ที่มีชีวิตอยู่ได้เกินกำหนดอายุขัยก็มี

^{๑๖} วิภาวินี. (ไทย) ๑/๒๕.

เพราะฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ แม้ว่าอำนาจกรรมยังมีเหลืออยู่ แต่เมื่อมีชีวิตอยู่ มาจนครบอายุขัยแล้วก็ต้องตายไปเป็นส่วนใหญ่^{๑๗} ผู้ที่มีอายุเกินกว่าอายุขัยที่กำหนดไว้นั้นมีเพียงเล็กน้อย ซึ่งท่านเหล่านั้นต้องมีกรรมในอดีตที่เกี่ยวกับการไม่ฆ่าไม่เบียดเบียนสัตว์ คอยอุปถัมภ์ค้ำจุนให้ร่างกายดำรงอยู่ได้นานเป็นพิเศษ หรืออำนาจแห่งชนกรรมที่ยังมีกำลังเหลืออยู่ และปัจจุบัน กุศลวิภูษณมมเวทนิยกรรมที่เกิดจากการสมาทานรักษาเบญจศีลไว้ได้อย่างบริสุทธิ์ผุดผ่องทั้งยังมีการรักษาสุขภาพอนามัยอยู่เป็นอย่างดีเสมอมา เหตุต่างๆ ดังกล่าวมานั้นเองที่ช่วยอุดหนุนให้บุคคลนั้น ดำรงอายุอยู่ได้เกินกว่าอายุขัย ดังนั้น ในสมัยพุทธกาลจึงปรากฏมีบุคคลทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ที่มีชีวิตอยู่จนมีอายุ ๙๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง หรือเกินกว่านั้นบ้าง เช่น พระอานนทเถระ พระมหากัสสปเถระ นางวิสาขามหาอุบาสิกา ซึ่งล้วนมีชีวิตอยู่จนมีอายุ ๑๒๐ ปี ส่วนพระพากุลเถระมีอายุยืนนานถึง ๑๖๐ ปี ถึงท่านเหล่านั้นจะมีอายุยืนเกินกว่ากำหนดอายุขัย แต่ก็ไม่สามารถดำรงชีพอยู่จนมีอายุเป็น ๒ เท่าของกำหนดอายุขัยได้เลย

๒. กัมมขยมรณะ

กัมมขยมรณะ คือความตายเพราะสิ้นกรรม คำว่า “กรรม” ในที่นี้ หมายถึงชนกรรมที่ทำหน้าที่ให้เกิดปฏิสนธิในภพนั้นๆ และอุปถัมภ์ภกรรมที่ทำหน้าที่อุดหนุนรูปนามที่เกิดจากชนกรรมให้ดำรงอยู่ได้ในภพนั้นๆ การสิ้นสุดแห่งชนกรรมและอุปถัมภ์ภกรรมนั้นแหละ ชื่อว่ากัมมขยมรณะ ดังนั้น สัตว์ที่เกิดมาด้วยอำนาจแห่งชนกรรมและอุปถัมภ์ภกรรม ย่อมมีชีวิตอยู่ได้ ๑ สัปดาห์บ้าง ๑ เดือนบ้าง ๑ ปีบ้าง ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง หรือว่าเกินกว่านั้น แต่ก็มีใช้จะมีชีวิตอยู่ยาวนานตลอดอายุขัย สัตว์เหล่านั้นย่อมจะตายลงใน ๑ สัปดาห์บ้าง ๑ เดือนบ้าง ๑ ปีบ้าง หรือตายในระหว่างที่ยังไม่ถึงกำหนดอายุขัย เช่น มนุษย์ในปัจจุบันอายุยืนหรืออายุสั้น ก็ล้วนต้องตายลงในเวลาที่ไม่ว่าจะเหมาะสม เพราะกำลังของชนกรรมและอุปถัมภ์ภกรรมหมดสิ้นลง อย่างนี้เรียกว่า ตายเพราะสิ้นกำลังแห่งชนกรรมและอุปถัมภ์ภกรรม อุปมาเหมือนการดับลงแห่งเปลวไฟของตะเกียงที่น้ำมันหมด แม้ว่าไส้จะยังมีเหลืออยู่ แต่เปลวไฟก็ต้องดับมอดลง แม้การแสดงถึงความตายของเหล่าเทวดา เช่น ความตายของท้าวสักกเทวราช ณ ถ้ำอินทคูหา ที่เรียกว่า “ปัญญขยมรณะ” นั้น แท้ที่จริงแล้วก็คือการตายเพราะสิ้นกำลังแห่งชนกรรมและอุปถัมภ์ภกรรมนั่นเอง

๓. อุภยขยมรณะ

อุภยขยมรณะ คือความตายเพราะสิ้นอายุและสิ้นกรรม ความตายประเภทนี้ได้แก่ ความตายของบุคคลผู้มีชีวิตอยู่จนครบอายุขัย และอำนาจแห่งกุศลชนกรรม อกุศลชนกรรม กุศลอุปถัมภ์ภกรรม และอกุศลอุปถัมภ์ภกรรม ก็หมดสิ้นลงพอดี อุปมาเหมือนเปลวไฟแห่งตะเกียงที่

^{๑๗} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๔๐/๑๐๒.

มอดดับลงเพราะไส้และน้ำมันหมดลงพร้อมๆ กัน เช่น คนที่เกิดมาในสมัยที่มนุษย์มีกำหนด ๗๕ ปี เป็นอายุขัย และอำนาจของกุศลชนกกรรม และอุปถัมภ์ภกกรรม ได้ทำหน้าที่ส่งผลและอุปถัมภ์ให้ผู้ นั้นมีอายุได้เพียง ๗๕ ปีเท่านั้น เมื่อผู้นั้นมีชีวิตอยู่ครบ ๗๕ ปีแล้วก็ตายไป อย่างนี้ก็เรียกได้ว่า ความตายของผู้นั้นเป็นอุภยขยมรณะ แม้พวกสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิที่ถือกำเนิดมาด้วยอำนาจแห่งกุศล ชนกกรรมก็เช่นเดียวกัน เมื่อสัตว์เหล่านั้นมีชีวิตอยู่ครบอายุขัยแล้วตายลง ก็เรียกได้ว่าเป็นความตาย ชนิดอุภยขยมรณะนั่นเอง

๔. อุปัจเฉทมรณะ

อุปัจเฉทมรณะ คือความตายเพราะประสบอุบัติเหตุ โดยที่อายุและกรรมยังไม่สิ้น เป็นความตายที่กรรมเข้าไปตัดวิบากและกัมมชรูปที่เกิดจากชนกกรรม ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ กามาวจรกุศลกรรม ๘ และอหัตถตมรรคกรรม ๑ เช่น บุคคลผู้เกิดด้วยอำนาจของชนกกรรม ดำรงชีวิตอยู่ยังไม่ถึงกำหนดอายุขัย และอำนาจของชนกกรรมก็ยังไม่สิ้น แต่ด้วยอำนาจแห่ง อกุศลกรรม หรือกุศลกรรมที่เคยทำมาในภพก่อนๆ หรือที่ทำในภพนี้เข้ามาตัดรอนทำให้ผู้นั้นตาย ลงอย่างฉับพลัน ด้วยความหิวกระหาย ถูกอสรพิษฉกกัด ถูกวางยาพิษ ถูกไฟไหม้ จมน้ำ หรือถูก คมอาวุธ อุปมาเหมือนเปลวไฟที่ต้องมอดดับลง ทั้งที่ยังมีไส้และน้ำมันเหลืออยู่ เพราะเหตุที่เป็น ปฏิปักษ์ มีน้ำ ไฟ หรือลมเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เข้าเบียดเบียนอย่างกะทันหัน

บรรดาสาเหตุความตายทั้ง ๔ ประการนี้ บุคคลผู้ตายด้วยสาเหตุ ๓ ประการ คืออายุ ขยมรณะ กัมมขยมรณะ และอุภยขยมรณะ เรียกว่า “กาลมรณะ” เพราะเป็นความตายเมื่อถึง เวลา ส่วนผู้ที่ตายด้วยอุปัจเฉทมรณะ เรียกว่า “อกาลมรณะ” เพราะเป็นความตายที่ยังไม่ถึงเวลา เหล่าสัตว์จะเกิดในภพภูมิหรือกำเนิดใดก็ต้องประสบกับสาเหตุแห่งความตาย ๔ ประการนี้ อย่างใด อย่างหนึ่งแน่นอน คือ นับตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติจิตนั้น มีวิถิจิตเกิดขึ้นมากมายหลายชนิด แต่ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วคงมี ๒ ประเภท คือ ปัญจทวารวิถิจิต และมโนทวารวิถิจิต^{๑๘} ในเวลาปกติวิถิ จิตทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้นทำหน้าที่สลับกันไปตามเหตุตามปัจจัยที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะนั้นๆ ส่วนใน เวลาใกล้ตายวิถิจิตที่เกิดขึ้น มีชื่อเรียกว่า มรณาสันนวิถิ วิถิจิตประเภทนี้มีขวนจิตเพียง ๕ ขณะ เท่านั้น เกิดขึ้นโดยมีกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ และเกิดแก่ปุณฺณ ชื่นไปจนถึงอนาคามีบุคคล สำหรับปุณฺณ วิถิจิตใกล้ตายย่อมมีได้ทั้งทางปัญจทวาร คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และทางมโนทวาร คือ ทางใจ

^{๑๘} สงคห. (บาลี) -/๓๙/๑๗, ๖/๒๑

๒.๒.๒ ความตาย ๕ ประการ

ในที่บางแห่งท่านได้จำแนกสาเหตุแห่งความตายของบุคคลไว้ ๕ ประการ คือ

๑. ขาติปัจจัยามรณะ ได้แก่ความตายเพราะความเกิดเป็นปัจจัย
๒. อุปัทภมมรณะ ได้แก่ความตายเพราะการกระทำ
๓. สรสมรณะ ได้แก่ความตายโดยสภาพคือตายเอง
๔. อายุขยมรณะ ได้แก่ความตายเพราะสิ้นอายุ
๕. ปุญญขยมรณะ ได้แก่ความตายเพราะสิ้นบุญ^{๑๙}

ในสาเหตุแห่งความตายทั้ง ๕ ประการนี้ มีอธิบายประกอบดังนี้

๑. ขาติปัจจัยามรณะ คือความตายเพราะความเกิดเป็นปัจจัย หมายถึงความตายปรากฏขึ้นเพราะอาศัยความเกิดเป็นเหตุ ความตายเป็นผลของความเกิด ได้แก่ อาการที่กำลังดับของโลภียวิบากและกัมมชรูปที่เรียกว่าภังคขณะซึ่งสงเคราะห์เข้าในวิปากวิภูเพราะโลภียวิบากและกัมมชรูป จะเกิดมีได้ต้องอาศัยกัมมภาวะ ถ้าขาด กัมมภาวะแล้ว อุปัตติภาวะก็เกิดมีไม่ได้ และถ้าอุปัตติภาวะไม่มี ขาติก็มีไม่ได้เช่นกัน ความตายประเภทนี้จึงได้แก่ ความตายของสัตว์ทั้งหลายที่สมมติกันอยู่ในโลกนี้ คือตั้งแต่เกิดจนตาย นอกจากนี้ยังหมายถึงความตายของโลภียวิบากและกัมมชรูป จิตตชรูป อาหารชรูป ได้แก่ สมมติมรณะ ขาติขยมรณะ อุปัทภมมรณะ สรสมรณะ อายุขยมรณะ และปุญญขยมรณะ^{๒๐}

ความตายประเภทนี้เป็นสภาพที่เป็นอนิฏฐารมณ เป็นสิ่งที่น่ากลัวไม่น่าปรารถนา แต่ทุกคนก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ ต้องประสบด้วยกันทั้งนั้น ไม่มีหนทางที่จะหนีให้พ้นได้ เพราะมีความเกิดเป็นต้นเหตุ ถ้าผู้ใดมีความกลัวต่อความตาย ผู้นั้นก็จำเป็นต้องหาหนทางทำลายความเกิดเสียจึงจะพ้นไปได้ วิธีที่จะทำลายความเกิดนี้ก็มีอยู่ในพระพุทธศาสนาแล้ว คือการทำลายกัมมภาวะให้สิ้นสุดลง แล้วทำกายวาจาใจของตนให้เข้าถึงความเป็นกิริยา คือภาวะแห่งความเป็นพระอรหันต์ ซึ่งต้องอยู่ในระหว่างเวลาที่พระพุทธศาสนายังดำรงอยู่เท่านั้น เมื่อว่างจากพระพุทธศาสนาก็เป็นอันหมดหนทางท่านได้เปรียบเทียบการสร้างกุศลนี้ว่า เหมือนกับคนไข้ที่กินยาขม ซึ่งไม่มีใครอยากกิน แต่คนไข้ก็ต้องพยายามกินเพื่อให้หายขาดจากโรค โลภียกุศล^{๒๑} ก็เปรียบเหมือนยาขม ผู้ที่ต้องการพ้นจากกิเลสก็ต้องพยายามสร้างโลภียกุศลให้เกิดขึ้นเพื่อทำลายกิเลสให้หมดสิ้นตามลำดับ ไปจนกระทั่งได้สำเร็จ

^{๑๙} พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, ปรมัตถสังคหะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหิก้า ปริจเฉทที่ ๕, หน้า ๒๗๖-๒๗๘.

^{๒๐} สงคห. (ไทย) -/๔๓/๒๕๕.

^{๒๑} อภ.ฎีกา. (ไทย) ๓/๒๓-๔/๕.

เป็นพระอรหันต์เปรียบเหมือนคนไข้ที่ต้องการหายขาดจากโรค พยายามกินยาขมนั้นเรื่อยๆ ไป จนกระทั่งโรคหาย จากนั้นก็ไม่จำเป็นต้องกินยาขมอีกต่อไป ดังเช่นขณะที่พระพุทธรองค์ทรงบำเพ็ญ ทุกกรกิริยาอยู่นั้น เทวบุตรมารกราบทูลว่า ขอให้พระองค์พยายามทำตนให้เป็นผู้ที่มีอายุยืนจะได้มี เวลาสร้างกุศล มีการรักษาศีล บูชาไฟ ถ้ามาอยู่ในป่าและปฏิบัติเช่นนี้จะไม่ประโยชน์อย่างใด พระองค์ตรัสว่า พญามาร ความพอใจในสภาพที่เป็นกุศลไม่มีแก่เราแม้แต่น้อย ผู้มีปัญญาน้อยเท่านั้น ที่มีความพอใจในความเป็นกุศล ฉะนั้นท่านควรพุดตังนี้กับบุคคลผู้ยังมีความยินดีในกุศลเถิด^{๒๒}

ในสังจวิภังค์ท่านได้เปรียบเทียบความตายไว้ว่า เหมือนคนไข้มีดฟันคอศัตรูให้ถึงความ ตาย เป็นเช่นกับความตายที่ทำให้ชั้น ๕ ของสัตว์แตกดับลงในภพหนึ่งๆ^{๒๓} แล้วได้แสดงลักษณะของ ความตายว่า มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่อยู่ (จุติลักษณะ) แสดงกิจของความตายว่ามีการพราจากสิ่ง ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่เคยพบเห็นกันในภพนี้ (วิโยครส) แสดงอาการปรากฏของความตายว่ามีการ ย้ายที่อยู่จากภพเก่า (คติวิปวาสะปัจจุปฏฐาน) และแสดงความตายว่ามีนามรูปที่กำลังดับเป็นเหตุใกล้ (ปริกขมานานามรูปปฏฐาน)^{๒๔} ความตายประเภทนี้จัดอยู่ในประเภทภังคขณะของนามรูป

๒. อุปัทภมมรณะ คือความตายเพราะการกระทำ หมายถึงความตายเพราะกรรมเข้าไปตัด วิบากและกัมมชรูป กล่าวคือบุคคลนั้นมีอายุยังไม่หมดอายุขัย อีกทั้งอำนาจของชนกรรมก็ยังไม่หมด แต่ด้วยอำนาจแห่งอกุศลกรรมที่ได้ทำมาแล้วในภพก่อน หรือในภพนี้เข้ามาตัดรอนให้ผู้นั้นต้อง พยายามฆ่าตัวเองตายลงเสียก่อน

๓. สรสมรณะ คือความตายโดยสภาพคือตายเอง หมายถึงความตายสิ้นสุดทั้งบุญและอายุ กล่าวคือบุคคลนั้นมีอายุยืนอยู่ได้จนกระทั่งครบอายุขัย และอำนาจของกุศลกรรมหรืออกุศล กรรมหมดลงพร้อมกับความสิ้นสุดแห่งอายุ เช่น บุคคลผู้เกิดมาในสมัยที่มีอายุขัย ๗๕ ปี และอำนาจแห่ง กุศลกรรมของผู้นั้นก็มีอำนาจอยู่ได้ ๗๕ ปีเช่นเดียวกัน เมื่อผู้นั้นมีอายุอยู่จนถึง ๗๕ ปีก็ตายลง หรือ แม้สัตว์ที่เกิดในอบายภูมิที่เกิดมาจากอกุศลกรรมก็เช่นเดียวกัน เช่น อายุขัยของสุนัข มีกำหนดอายุ ๑๒ ปี และสุนัขที่เกิดมานั้นมีอำนาจอกุศลชนกรรมอยู่ได้ ๑๒ ปี เมื่ออายุครบ ๑๒ ปี ก็ตายลง

๔. อายุขยมรณะ คือความตายเพราะสิ้นอายุ หมายถึงความตายเพราะสิ้นอายุขัย คำว่า อายุ หมายถึงอายุขัยซึ่งเป็นการกำหนดขอบเขตแห่งการดำรงอยู่ของชีวิต อายุของมนุษย์ไม่แน่นอน ขึ้นลงตามศีลธรรม เมื่อเวลาอายุขัยขึ้นก็ขึ้นสูงไปจนถึงอสองปี เมื่อเวลาอายุขัยลงก็ลงต่ำไปจนถึง ๑๐ ปี ในปัจจุบันกำหนดอายุ ๗๕ ปีเป็นอายุขัย ดังนั้น สัตว์ในโลกนี้แม้ว่าอำนาจกรรมยังมีอยู่ แต่เมื่อ

^{๒๒} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๓๔/๕๙๙.

^{๒๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓/๑๙๓/๑๐๙.

^{๒๔} พระสังฆมณฑลิกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโคตติกะ ปฏิจจสมุปปาตปิณี. ๕**, หน้า ๑๓๓-๑๓๕.

ครบอายุขัยแล้วก็ตายไปเป็นส่วนมาก ผู้ที่มีอายุยืนเกินกว่าอายุขัยที่กำหนดไว้นั้นก็มีอยู่บ้าง หากแต่น้อย ท่านเหล่านั้นต้องมีกรรมในอดีตที่เกี่ยวกับการไม่ฆ่าไม่เบียดเบียนสัตว์ ช่วยอุปถัมภ์ชีวิตและร่างกายให้ดำรงอยู่ได้นานเป็นพิเศษ หรืออำนาจแห่งชนกรรมก็ยังมีกำลังอยู่ อีกทั้งมีกรรมฝ่ายดีในปัจจุบัน คือ การรักษาศีล ๕ ไว้ได้บริสุทธิ์ หรือมีการรักษาสุขภาพอนามัยไว้ได้อย่างดี เหตุต่างๆ ดังกล่าวมานี้แหละที่ช่วยให้ผู้นั้นมีอายุอยู่ได้นานจนเกินอายุขัย ดังในปัจจุบันนี้ ผู้ที่มีอายุยืนถึง ๘๐ หรือ ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปีก็ยิ่งปรากฏอยู่

๕. ปุณฺณชยมรณะ คือความตายเพราะสิ้นบุญ หมายถึงความตายเพราะสิ้นสุดแห่งบุญ อันเป็นความตายของพวกเทวดาและพรหม หรือความตายเพราะสิ้นสุดแห่งกรรม อันเป็นความตายของมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉาน คำว่า กรรม ในที่นี้ หมายถึงชนกรรม คือ กรรมที่ทำให้วิบากเกิดขึ้น มีหน้าที่ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิในภพนั้นๆ และอุปถัมภกรรม คือ กรรมที่ช่วยอุดหนุนกรรมอื่น มีหน้าที่ช่วยอุดหนุนนามรูปที่เกิดจากชนกรรมให้ตั้งอยู่ได้ในภพนั้นๆ การสิ้นสุดแห่งชนกรรมและอุปถัมภกรรมนั้น ชื่อว่ากัมมชยะ ดังนั้น บุคคลที่เกิดมาโดยมีอำนาจแห่งชนกรรมและอุปถัมภกรรมนี้ ดำรงอยู่ได้เพียง ๑ เดือนบ้าง ๑ ปีบ้าง หรือ ๕ ปีบ้าง หรือ ๑๐ ปีเป็นต้นบ้าง แต่คงดำรงอยู่ได้ถึงกำหนดอายุขัยของผู้นั้น เป็นเหตุให้ผู้นั้นตายลงในขณะที่มีอายุได้เพียง ๑ เดือนบ้าง ๑ ปีบ้าง ๑๐ ปีเป็นต้นบ้าง จึงกล่าวได้ว่า ความตายประเภทนี้เป็นความตายโดยความสิ้นสุดแห่งกรรม เปรียบเหมือนกับดวงประทีปที่หมดน้ำมันแล้ว แม้ว่าไส้ยังมีอยู่ก็ตาม แต่แสงประทีปนั้นก็ดับลง

จากที่ได้กล่าวถึงสาเหตุแห่งความตายของบุคคลมาทั้งหมดนั้น พอสรุปความว่า สาเหตุแห่งความตายนั้น มีกล่าวไว้หลายแห่ง มี ๔ ประการบ้าง มี ๕ ประการบ้าง แต่ในที่นี้ ผู้วิจัยต้องการอธิบายถึงสาเหตุแห่งความตาย ๔ ประการเท่านั้น เพราะเป็นสิ่งที่พระอนุรุทธาจารย์ได้ขยายความไว้

๒.๓ ปรากฏการณ์ก่อนตาย

เพื่อความเข้าใจในเรื่องปรากฏการณ์ก่อนตายของบุคคล จะได้กล่าวถึงอารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์ที่ใกล้จะตาย โดย ๓ ลักษณะ คือ (๑) มรณาสันนกาล (๒) มรณาสันนวิถิ (๓) อารมณ์ของบุคคลที่กำลังจะตาย ตามลำดับดังนี้

๒.๓.๑ มรณาสันนกาล

มรณาสันนกาล คือกาลเวลาที่บอกให้รู้ว่าใกล้จะถึงแก่ความตาย เป็นการเตือนให้รู้ล่วงหน้า เพื่อให้เตรียมตัวไม่ไขว่ตายในตอนนั้นขณะนั้น อาจจะเร็วหรือช้า เป็นนาที เป็นชั่วโมง เป็นวัน เป็นเดือน เป็นปี ก็ได้ หรือที่เรียกกันว่าเตือนก่อนตาย มรณาสันนกาลนี้ มีความเกี่ยวข้องกับมรณาสันนวิถิและบุคคลด้วย

ในหนังสือหลักสูตรพระอภิธรรมชั้นมัธยมตรีกว่าไว้ว่า เมื่อว่าโดยระยะเวลาใกล้ตายแล้ว มรณาสันนกาล มี ๒ อย่าง คือ

๑. อาสันนกาล คือกาลเวลาใกล้ตาย หมายถึงวิถิจิตใกล้ตายชนิดธรรมดา ได้แก่ วิถิจิตใกล้ตายที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ที่จะตายภายในเวลา ๑-๒ นาที หรือ ๑-๒ ชั่วโมง เป็นต้น สำหรับบุคคลประเภทนี้ ท่านเรียกว่าบุคคลผู้ใกล้จะตาย (มรณาสันนบุคคล)^{๒๕}

๒. ปัจจาสันนกาล คือกาลเวลาใกล้จวนตาย หมายถึงวิถิจิตใกล้จะสิ้นชาติแล้ว ได้แก่ วิถิจิตใกล้ตายที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ที่จะตายภายในเวลาไม่ถึง ๑๐ วินาที หรือไม่ถึง ๒๐ วินาที จุติจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่ของตน และรูปที่เกิดจากกรรม (กัมมชรูป) ครั้งสุดท้ายได้ดับลงพร้อมกับขณะแตกดับ (ภังคขณะ) ของจิตที่เคลื่อน (จุติจิต, ตาย) สำหรับบุคคลประเภทนี้ ท่านเรียกว่า บุคคลผู้ใกล้จวนตาย (ปัจจาสันนมรณบุคคล)^{๒๖}

มรณาสันนกาลนี้จะมีเหตุการณ์แปลก ๆ ของแต่ละคนไม่เหมือนกัน เช่น บางคนมีลางสังหรณ์ใจแปลก ๆ โดยที่เจ้าตัวจะไม่รู้มาก่อน บางครั้งพูดเป็นนัย ๆ เช่น บางคนพูดว่า อาหารมื้อสุดท้ายนี้อร่อยจริงต้องกินมาก ๆ ต่อไปคงไม่ได้กินอีกแล้ว หรือบางคนพูดว่า แม่ ลูกกราบลาแล้วต่อไป คงไม่ได้มาอีกแล้ว อย่างนี้เป็นต้น

บางคน ปกติเป็นคนชอบอยู่บ้าน ไม่ออกไปไหนในเวลาค้าคืน แต่ในคืนนั้น อยู่ในบ้าน ไม่ได้เกิดความกระวนกระวายใจอย่างบอกไม่ถูกอยากจะออกไปนอกบ้านให้ได้ อยากจะออกไปนอกบ้าน ไปทานข้าว แล้วก็ออกจากบ้านไป อีกไม่กี่นาทีต่อมา ก็มีคนมาบอกให้รู้ว่า ผู้นั้นถูกรถชนตายแล้ว หรือบางคนขณะไปทำธุระนอกบ้านตอนกลางวัน มีคนเห็นว่า คนผู้นั้นเดินไปแล้วหัวไม่มี แล้วก็ไม่ได้ทำอะไร ปรากฏว่า ตกตอนเย็น คนผู้นั้นเกิดอุบัติเหตุรถคว่ำตาย หรือบางคน ขณะเดินอยู่ คนอื่นไม่เห็นเงาของผู้นั้น อยู่มาไม่นาน คนผู้นั้นก็ตาย อย่างนี้เป็นต้น

บางคนมีลางบอกเหตุ เราคงเคยได้ยินคนแก่พูดกันว่า บ้านไหนมีนกแสกมาจับแล้วร้องในกลางคืน หลังจากนั้น ก็มีคนในบ้านนั้นตาย ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่คาดคิดมาก่อน บางคนก็ฝันว่าญาติพี่น้องของคนนั้นคนนี้จะตาย อยู่ต่อมาไม่นาน คนที่ฝันเห็นนั้นก็ตายจริง ๆ หรือบางคนฝันว่า ตนเองจะประสบเคราะห์เกิดอุบัติเหตุถึงกับเสียชีวิตและเล่าความฝันให้ญาติพี่น้องฟัง และอีกไม่กี่วันก็เสียชีวิตจริง อย่างนี้เป็นต้น

^{๒๕} พระสีลาจารย์เถร, อภิธรรมตถสัททปิณี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๙.

^{๒๖} พระสีลาจารย์เถร, อภิธรรมตถสัททปิณี, หน้า ๒๒๒.

จากที่กล่าวมานี้ เรียกว่ามีมรณาสันนกาลปรากฏซึ่งเป็นการดี เพราะถือว่า ถ้าผู้ที่ได้พบกับเหตุการณ์ดังกล่าว เท่ากับว่ามีเหตุที่ความตายมาเตือนให้รู้ว่าเตรียมตัวตายได้แล้ว แต่ยังมีเวลาเหลืออยู่เพียงเล็กน้อย อย่าได้ประมาทให้รับทำกรรมดี ทำบุญ ให้ทาน รักษาศีล เจริญจิตภาวนา พยายามให้จิตเกาะอยู่กับสิ่งที่บุญเป็นกุศล ทำจิตให้สบายไม่คิดกังวลห่วงใยใด ๆ มีสติระลึกรู้ถึงบุญกุศลที่ตนได้ทำไว้ หากทำได้เช่นนี้ มรณาสันนกาลที่เกิดขึ้น ก็จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง

๒.๓.๒ มรณาสันนวิถิ (วิถิจิตใกล้ตาย)

เนื่องจากสัตว์มีลมปราณทุกจำพวกต้องประสบกับความตายอย่างแน่นอน เพราะโดยธรรมชาติในภพหนึ่ง ๆ นั้น เมื่อสัตว์ถึงกำเนิดด้วยอำนาจกรรมทำให้เกิดคือชนกรรมทำหน้าที่ปฏิสนธิมาแล้ว ลำดับจิตก็จะเกิดสืบต่อเป็นสันตติต่อไปไม่ขาดสายจบจนถึงจุติจิตจากภพนั้น ๆ วิถิจิตที่เกิดในเวลาใกล้ตายนั้น ท่านเรียกว่า “มรณาสันนวิถิ” ซึ่งก็คือวิถิจิตใกล้ตาย หรือกระแสของจิตใกล้ตาย วิถิจิตใกล้ตายนี้ เมื่อว่าโดยจำนวนย่อมมีมากมายหลายร้อยวิธี มิใช่เป็นวิถิจิตที่เกิดขึ้นเป็นวิธีสุดท้ายในภพหนึ่ง ๆ เท่านั้น และจิตที่เสพอารมณ์คือชวนจิตที่เกิดขึ้นในวิถิจิตใกล้ตายนี้ย่อมจะมีกำลังลดน้อยลง เพราะในเวลาทีวิถิจิตและหทัยวัตถุซึ่งเป็นที่ยึดอาศัยเกิดของธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันมีกำลังอ่อนลง วิถิจิตใกล้ตาย จึงมีจิตที่เสพอารมณ์เพียงเล็กน้อย นี้กล่าวโดยทั่วไป หากกล่าวเฉพาะคนที่ตาย คนทุกคนจะมีมรณาสันนวิถิคือวิถิจิตใกล้ตาย จิตในขณะนั้นจะทำหน้าที่ระลึกอารมณ์ รับอารมณ์ครั้งสุดท้าย จะเป็นบุญหรือบาปของผู้ที่ใกล้จะตาย อารมณ์ที่ปรากฏนี้เป็นเหมือนผู้นำทางที่จะไปเกิดในภพใด อารมณ์ที่ปรากฏครั้งสุดท้ายนี้มาจากกรรมที่มีอำนาจมากที่ผู้นั้นได้กระทำไว้นั่นเอง ในขณะที่จะตายนั้น จิตของคนเรา จะบังคับให้นึกคิดเรื่องใด ๆ ตามที่เราต้องการไม่ได้ เพราะจิตขณะนั้นดูคนนอนหลับ จิตนึกคิดเรื่องต่างๆ ตามกำลังอำนาจของกรรมที่ได้กระทำไปแล้ว และจิตได้สะสมสิ่งนั้น ๆ ไว้^{๒๗} การที่ผู้นั้นได้ทำกรรมต่าง ๆ ไว้ระหว่างชีวิตอยู่ จิตจะเก็บรวบรวมสะสมเอาไว้หมด กรรมที่มีอำนาจมากกว่า จิตก็จะนึกคิดแต่กรรมนั้น ๆ ก่อน ซึ่งมาปรากฏเป็นอารมณ์สุดท้ายก่อนตาย มรณาสันนวิถิเกิดขึ้นแก่ผู้ใด เป็นที่แน่นอนว่าผู้นั้นต้องตายแน่

๒.๓.๓ อารมณ์ของบุคคลที่กำลังจะตาย

บุคคลที่กำลังจะตายไว้ ๓ ประการ^{๒๘} คือ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ เพราะธรรมดาจิตที่เกิดขึ้นแต่ละขณะนั้นจะต้องมีอารมณ์เป็นที่ยึดเหนี่ยว ในปฏิสนธิกาล จิตทำหน้าที่ปฏิสนธิ ในอดีตกาล (เวลาปัจจุบัน) จิตทำหน้าที่ภวังค์ และในมรณกาล จิตทำหน้าที่

^{๒๗} ประยูร ดิษฐานพงศ์, พ.ต.อ., ความตายของมนุษย์ ตายแล้วไปไหน, (กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์ชัยการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๒-๔๓.

^{๒๘} พระสีลาจารย์เถร, อภิธรรมตถสัททปิณี. หน้า ๒๒๐.

จิตย่อมมีอารมณ์ในทวารทั้ง ๖ ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ ซึ่งจิตที่รับอารมณ์ใกล้ตายอันเกิดทางทวาร ๖ รับมาจากภพก่อน ในอดีตกาล วิถีจิตที่เกิดขึ้นนั้นก็มีอารมณ์ ๖ ทั้งที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ อดีตอารมณ์ หรืออนาคตอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่ยึดหน่วงอยู่เสมอ และในเวลาใกล้จะตาย ไม่ว่าจะเป็นอบายสัตว์ มนุษย์ เทวดา หรือจะเป็นพรหมก็ตามที่เกิดขึ้น เมื่อมรณาสันนกาลคือเวลาใกล้ตายมาถึงเข้าแล้ว นิมิตทั้ง ๓ อย่าง คือ กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้โอกาสย่อมปรากฏแก่ผู้นั้น พร้อมกับจุดตั้งจิตวิญญาณของผู้นั้นไปสู่ภูมิใดภูมิหนึ่งอันสมควรแก่กรรมเป็นต้นนั้น ๆ เพื่อความเข้าใจในเรื่องกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตในเวลาใกล้ตาย มีอธิบายเรื่องเหล่านั้นดังนี้

กรรมหรือกรรมอารมณ์ คือ การจัดแจงกระตุ้นเตือนชักชวนโน้มน้าวจิตไปในทางที่ดี ที่เรียกว่ากุศลเจตนา หรือในทางที่ไม่ดี ที่เรียกว่าอกุศลเจตนา อันเป็นสภาวะธรรมล้วน ๆ หาใช้รูปเสียงเป็นต้นแต่อย่างใดไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ กรรมนี้จึงไม่สามารถปรากฏทางอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งได้ คงปรากฏเฉพาะแต่ทางมโนทวารเพียงอย่างเดียวเท่านั้น เช่น บุคคลผู้มีความดีหรือความชั่วอยู่แต่ภายในจิตใจเป็นส่วนมาก ซึ่งไม่ค่อยปรากฏออกมาทางกายหรือทางวาจา จวบจนถึงเวลาใกล้ตาย การกระทำความดีหรือความชั่วทางกายทวารและทางวจีทวารก็ยังไม่ปรากฏ เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว กรรมอารมณ์ย่อมมีโอกาสที่จะเข้ามาเป็นอารมณ์ของจิต ที่เสพอารมณ์ใกล้ตาย

อีกอย่างนี้ บุคคลบางคนในโลกนี้ ก่อนที่จะบำเพ็ญกุศล มีให้ทาน รักษาศีล หรือเจริญภาวนาเป็นต้น หรือก่อนที่จะทำทุจริตทางกาย ทางวาจา อันเป็นเหตุผิติดศีลลงกรรมบถนั้น เขาจะครุ่นคิดอยู่เป็นเวลานานเสียก่อนเสมอแล้วจึงกระทำการนั้น ๆ ในภายหลัง ตามที่ตนครุ่นคิดไว้ บุคคลประเภทนี้ หากคิดแล้วยังไม่มีโอกาสกระทำการสิ่งที่ตนครุ่นคิดไว้ด้วยกายหรือด้วยวาจา จนกระทั่งเวลาใกล้ตายปรากฏแล้ว กรรมอารมณ์ย่อมมีโอกาสที่จะเข้ามาเป็นอารมณ์ของจิตที่เสพอารมณ์ใกล้ตาย

อนึ่งธรรมดาว่าสัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่นี้ เวียนตายเวียนเกิดในสังสารวัฏเป็นเวลาช้านานมาแล้ว มีกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่เคยทำมาอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานด้วยกันทั้งนั้น ดังนั้นกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่จะทำหน้าที่ขงกรรมย่อมมาปรากฏเฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ของวิถีจิตใกล้ตายในเวลาใกล้ตาย ก็กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ทำหน้าที่ให้ปฏิสนธิวิญญาณ พร้อมทั้งวิบากกรรมชรูป^{๒๙} เกิดขึ้นในภพที่สอง มีอยู่ ๒ อย่าง คือ (๑) อุปัชชเวทนียกรรม (ที่ทำในภพนี้) (๒) อปรายเวทนียกรรม ที่เคยทำไว้ในภพก่อน ๆ ซึ่งกรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ย่อมมีอยู่ในขันธสันดานอย่างมากมายเหลือที่จะนับได้เลยทีเดียวหากนำมาจำแนกโดยวิถีจิตเป็นต้นจะได้ดังนี้

^{๒๙} สงคท. (ไทย) ๒/๑๕.

๑. ในวิถีจิตหนึ่งๆมีกุศลหรืออกุศลอุปปัชชเวทนียกรรม ๑ และมีกุศลหรืออกุศลอปปราปิริยเวทนียกรรม ๕

๒. กุศลหรืออกุศลทั้ง ๒ อย่างนี้ เกิดขึ้นโดยอาศัยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสหรือธรรมารมณ์

๓. กุศลหรืออกุศลทั้ง ๒ อย่างนี้ เกิดขึ้นทางกายทวารบ้าง วจิตวารบ้าง มโนทวารบ้าง

๔. กุศลหรืออกุศลทั้ง ๒ อย่างนี้ เป็นเหตุให้บำเพ็ญทานบ้าง รักษาศีลบ้าง เจริญภาวนาบ้าง หรือให้ทำปาณาติบาตบ้าง อทินนาทานบ้าง

๕. กุศลหรืออกุศลทั้ง ๒ อย่างนี้ เกิดขึ้นในเวลาเช้าบ้าง กลางวันบ้าง เย็นบ้าง กลางคืนบ้าง

๖. กุศลหรืออกุศลทั้ง ๒ อย่างนี้ เกิดในเวลาตื่นบ้าง เติณบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อใด กุศลกรรมและอกุศลกรรมดังกล่าวมานั้นจะเข้าทำหน้าที่ชนกรรมในภพที่สอง ย่อมปรากฏอย่างเด่นชัดในมโนทวาร โดยเป็นอารมณ์ของวิถีจิตใกล้ตายของบุคคลผู้ดำรงอยู่ในเวลาใกล้ตาย

กรรมนิमितหรือกรรมนิมิตอารมณ์ คืออารมณ์ทั้ง ๖ ที่ได้เคยประสบมาแล้ว เนื่องด้วยการกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจของตนนั้นเป็นกรรมนิมิตอารมณ์ และกรรมนิมิตอารมณ์นี้ ย่อมปรากฏได้ทางทวารทั้ง ๖ ดังนั้น บุคคลผู้กระทำด้วยกายวาจาใจในการบริจาทาน สมาทานศีล หรือเจริญภาวนาเป็นต้น หรือประกอบทุจริตจนก้าวล่วงอกุศลกรรมบถต่าง ๆ มีปาณาติบาตเป็นต้นอยู่เนื่อง ๆ เสมอมา หาได้ใคร่ครวญครุ่นคิดไว้ก่อนเป็นเวลานาน ๆ ไม่ คงคิดขึ้นและกระทำลงไป ในขณะที่นั้นเลยทีเดียว บุคคลเหล่านี้ แม้ว่าในเวลาใกล้ตายจะมีได้สร้างกุศลกรรมความดี หรืออกุศลกรรมความชั่วเลย แต่การกระทำดังกล่าวมานั้นย่อมปรากฏชัดเจนในเวลาใกล้ตาย

กรรมนิमितนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์เป็นต้น ได้แสดงไว้ ๒ อย่าง^{๓๐} คือ

๑. อุปัลลัทธิกรรมนิमित ได้แก่อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ (สภาพของรูป สภาพของนาม) และบัญญัติ ที่ตนได้เคยประสบพบเห็นมา โดยความเป็นประธานในเวลากระทำกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม

๒. อุปกรณ์กรรมนิमित ได้แก่อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ (สภาพของรูปสภาพของนาม) และบัญญัติ ที่ตนได้เคยประสบพบเห็นมา แต่อารมณ์ ๖ นั้นมิใช่ปรากฏโดยความเป็นประธาน เพียงแต่เป็นเครื่องอุดหนุน ในขณะที่กระทำกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม

^{๓๐} พระสมุณคลสามิตเถร, อภิธมมตถวิภาวิณี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖๓.

อาร์มณ ๖ ดังกล่าวมานี้หมายถึงเฉพาะที่เกี่ยวกับการกระทำของแต่ละบุคคล ๆ เท่านั้น ที่ตนได้เคยประสบพบเห็นมาแล้วในขณะที่กระทำกุศลกรรม อกุศลกรรม และเมื่อจำแนกกุศลกรรม อกุศลกรรม โดยอุปัทภทกรรมนิमितและอุปกรณกรรมนิमितแล้ว พึงเห็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

สำหรับฝ่ายกุศลกรรมที่เกี่ยวกับทาน จำแนกได้ดังนี้ คือ การเลี้ยงพระ การใส่บาตร การ ถวายผ้ากฐิน เครื่องไทยธรรม การสร้างสถานศึกษาตลอดจนสร้างวัด สร้างอาราม สร้างวิหาร อาหาร คาวหวาน พระภิกษุสามเณรผู้เป็นปฎิคาหก จัดเป็นอุปัทภทกรรมนิमित ส่วนพระพุทธรูป ดอกไม้ รูป เทียน ถ้วยชาม จาน ช้อน ชัน ถาด อาสนะ โต๊ะ เก้าอี้ อาคาร สถานที่ศึกษา โบสถ์ วิหาร ศาลา เครื่องดนตรี แหกที่รับเชิญมาในงาน เครื่องมือในการก่อสร้าง ช่างไม้ ช่างปูน ตลอดจนบุคคลที่มา ช่วยเหลือในกิจการนี้ จัดเป็นอุปกรณกรรมนิमित

สำหรับฝ่ายกุศลกรรมที่เกี่ยวกับศีล จำแนกได้ดังนี้ คือ ภิกษุสามเณรผู้ให้ศีล การกล่าวคำ ให้ศีลของผู้ให้ การเปล่งวาจารับศีลของตน ถ้าเป็นการบวชนาค อัฐบริขาร ภิกษุสงฆ์ โบสถ์ การสวด กรรมวาจาจัดเป็นอุปัทภทกรรมนิमित ส่วนเครื่องไทยธรรม เครื่องสักการะ ตลอดจนบุคคลและสถานที่ ถ้าเป็นการบวชนาคเครื่องใช้สอยที่นอกจากอัฐบริขาร ภาชนะใส่เครื่องไทยธรรม บุคคลที่มาร่วม อนุโมทนาในงาน การแห่เวียนรอบโบสถ์ แตรวงที่บรรเลงในงาน จัดเป็นอุปกรณกรรมนิमित

สำหรับฝ่ายกุศลกรรมที่เกี่ยวกับภาวนา จำแนกได้ดังนี้ คือ ถ้าเรียนปริยัติ การศึกษาเล่าเรียนธรรม หนังสือธรรม การท่อง การสาธยายทบทวนสิ่งที่เรียนมาแล้ว ครูอาจารย์ผู้คอยบอก คอยอธิบาย ถ้าเจริญสมถกัมมัฏฐานต่าง ๆ มีกสิณเป็นต้น อริยาบถนั่ง การบริกรรม อุดคฺคฺคณินิ มิต ปฏิภาคนิ มิต อัปปนา ครู อาจารย์ ถ้าเจริญวิปัสสนา รูป นาม อริยาบถน้อยใหญ่ สติที่คอยกำหนดรู้ และครูอาจารย์ผู้คอยแนะนำพร่ำสอนปรับแต่งอินทรีย์ จัดเป็นอุปัทภทกรรมนิमित ถ้าเรียนปริยัติ อาคารเรียน ตัวนักศึกษา อุปกรณต่างๆ ที่ใช้ประกอบการสอน ถ้าเจริญสมถะ บุคคล สถานที่และ เรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญสมถะ ถ้าเจริญวิปัสสนา สถานที่สัปปายะ อุปกรณเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดจนผู้คนที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนา จัดเป็นอุปกรณกรรมนิमित

สำหรับในฝ่ายอกุศลกรรมที่เกี่ยวกับปาณาติบาต จำแนกได้ดังนี้ คือ สัตว์ที่ถูกฆ่า ถูกตี กิริยาอาการและความโหดร้ายของตน จัดเป็นอุปัทภทกรรมนิमित สถานที่ อุปกรณเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการฆ่าสัตว์ หนั ง เนื้อ และกระดูกสัตว์เป็นต้น จัดเป็นอุปกรณกรรมนิमित

สำหรับในฝ่ายอกุศลกรรมที่เกี่ยวกับอทินนาทาน จำแนกได้ดังนี้ คือ วัตถุสิ่งของต่าง ๆ กิริยาอาการของตน ตลอดจนความละโมภที่เกิดขึ้นในใจ จัดเป็นอุปัทภทกรรมนิमित ส่วนสถานที่ ประกอบกรรม เครื่องใช้ทุกชนิด เช่น อาวุธที่ใช้ในการฆ่าสัตว์ จัดเป็นอุปกรณกรรมนิमित

สำหรับในฝ่ายอุกศลกรรมที่เกี่ยวกับกาเมสุมิฉฉาจารย์ จำแนกได้ดังนี้ คือ บุคคลที่ตนร่วมประเวณี กิริยาอาการที่แสดงออก รวมทั้งตนเอง จัดเป็นอุปลัทธกรรมนิमित ส่วนสถานที่ การกล่าววาจาเกี่ยวกับพาราชิกชกชน ช่มชู้บังคับ ตลอดจนกระทั่งอุปกรณ์ที่ใช้ในการมีเพศสัมพันธ์เป็นต้น จัดเป็นอุปกรณ์กรรมนิमित

สำหรับในฝ่ายอุกศลกรรมที่เกี่ยวกับมุสาวาท จำแนกได้ดังนี้ คือคำพูดที่ไม่เป็นจริง และวัตถุที่มีใช้เรื่องจริง จัดเป็นอุปลัทธกรรมนิमित ส่วนผู้สดับรับฟังจัดเป็นอุปกรณ์กรรมนิमित

สำหรับในฝ่ายอุกศลกรรมที่เกี่ยวกับสุราเมรัย จำแนกได้ดังนี้ คือ ตัวน้ำเมา อาการมีเมาสุรา จัดเป็นอุปลัทธกรรมนิमित ส่วนภาชนะบรรจุสุราเมรัย กับแก้ม บุคคลผู้ร่วมวงดื่ม สถานที่ ตลอดจนเครื่องใช้ชนิดอื่น ๆ จัดเป็นอุปกรณ์กรรมนิमित

คตินิमितหรือคตินิมิตอารมณ์ คือ อารมณ์ทั้ง ๖ ที่จักได้ประสบเห็นและเสวยในภพหน้า เป็นคตินิमित และคตินิมิตนี้ก็ปรากฏได้ทางทวารทั้ง ๖ ดังนั้น ผู้ที่มีกุศลเจตนา หรืออกุศลเจตนาอย่างแรงกล้า ในขณะที่ทำความดีหรือความชั่ว ซึ่งเป็นตัวมูญจนเจตนา ทั้งธรรมที่เป็นบริวารของกุศลหรืออกุศลเจตนาเหล่านี้ ล้วนมีกำลังแรงกล้าเหมือนกัน เช่น ในขณะที่บำเพ็ญความดีมีการบริจาคทาน สมาทานศีล หรือเจริญภาวนาอยู่นั้น ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา เป็นต้น ได้ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน หรือในขณะที่ประกอบทุจริตมีปาณาติบาต อทินนาทาน เป็นต้นอยู่นั้น ตัณหา ทิฏฐิ มานะ โทสะ โมหะ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น ได้ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านี้ ในเวลาใกล้ตาย คตินิมิตย่อมปรากฏขึ้น

อีกอย่างหนึ่งในเวลาที่บุคคลประกอบคุณงามความดีหรือประพฤติดุจจริตประกอบมิฉฉาชีพนั้น ย่อมมีบุพพเจตนาและอปฺรเจตนาเกิดขึ้นติดต่อกันไปอย่างไม่สร่างซา ขยายความว่า ถ้าบุคคลจะทำกุศลก็คิดนึกไปในการทำงานของกุศลนั้น ๆ สำเร็จเห็นเป็นภาพมีกิริยาอาการที่เกี่ยวกับการกระทำ การพูดของตนและคนอื่นตลอดจนถึงวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เกี่ยวกับการให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาว่า จะต้องเป็นไปอย่างนี้ ๆ ครั้นทำสำเร็จแล้วยังมาหวนคิดถึงการทำงานต่าง ๆ เหล่านี้อีก แล้วก็ยังชื่นชมยินดี เห็นเป็นภาพปรากฏอยู่ในใจอย่างมีรูสึมิได้เลย ถ้าจะทำอุกศลกรรมก็เช่นกัน คือก่อนที่จะไปปล้นสะดม หลอกหลวง ฉ้อโกง ในการทำงานต่าง ๆ นั้น บุคคลประเภทนี้ คิดนึกวางแผนการที่เกี่ยวกับการงานนั้น ๆ สำเร็จเห็นเป็นภาพว่าจะต้องทำอย่างนี้ ๆ ครั้นการงานนั้นสำเร็จลงแล้ว ก็ยังเฝ้าครุ่นคิดถึงงานนั้น ๆ ด้วยลีลาการกล่าวด้วยวาจาของตนและคนอื่น ๆ ตลอดจนวัตถุสิ่งของที่ประกอบในการทำงานนั้น ๆ ด้วยความภาคภูมิใจ เห็นเป็นมโนภาพปรากฏอยู่โดยไม่เลือนหายไป ดังนั้น ความเป็นไปแห่งบุพพเจตนาและอปฺรเจตนาทั้งสองดังกล่าวมาแล้วนี้ ในเวลาใกล้จะตาย คตินิมิตจึงมีโอกาสรูปปรากฏได้เช่นกัน อีกประการหนึ่ง ในด้านอุกศลกรรมนั้น

ก่อนที่จะกระทำ หรือหลังจากทำแล้ว บางคนชอบจินตนาการคิดนึกไปถึงมนุษย์สมบัติและสวรรค์ สมบัติต่าง ๆ บุคคลประเภทนี้เมื่อใกล้จะตาย คตินิมิตจึงมีโอกาสดำรงได้เหมือนกัน

คตินิมิตนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์เป็นต้น ได้แสดงไว้ ๒ อย่าง^{๓๑} คือ

๑. อุปลักคคตินิมิต คืออารมณ์ ๖ ของภพชาติที่ตนจะพึงเห็น
๒. อุปโภคคตินิมิต คืออารมณ์ ๖ ของภพชาติที่ตนจะพึงได้เสวย

เมื่อจำแนกอารมณ์ ๖ โดยอุปลักคคตินิมิตและอุปโภคคตินิมิตแล้ว พึงเห็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้

สำหรับพรหมคติกะ บุคคลผู้จะไปเกิดในพรหมโลกนั้น ไม่มีคตินิมิตทั้ง ๒ ที่กล่าวมา จะมีก็เพียงแต่ปัญญาติกรรมนิมิต หรือมหัคคตกรรมนิมิตเท่านั้น

สำหรับเทวคติกะ บุคคลผู้จะไปเกิดในเทวภูมินั้น จะเห็นราชรถ วิมาน เทพบุตร เทพธิดา เครื่องประดับ สวนสวรรค์ สระโบกขรณีสวรรค์ นี้จัดเป็นอุปลักคคตินิมิต ส่วนถ้ารู้สึกว่าจะตนเองไปนั่งอยู่ในราชรถ กำลังเที่ยวไปในสวนสวรรค์ หรือสถานที่ต่าง ๆ มีความสดชื่นเบิกบานใจ มีโอกาสบริโภคน้ำสุกสกปรกพร้อมกับเทพบุตร และเทพธิดา สวมใส่ทิพย์อาภรณ์ นี้จัดเป็นอุปโภคคตินิมิต

สำหรับมนุษย์คติกะ บุคคลผู้จะไปเกิดในมนุษย์โลก จะเห็นครุฑมารดา หอง เรือน เครื่องใช้ บ้าน เมือง ตำบล หมู่บ้าน ตลอดจนผู้คน นี้จัดเป็นอุปลักคคตินิมิต ส่วนถ้ารู้สึกว่าจะตนกำลังเดินไปในที่นั้น ๆ หรืออยู่ในสถานที่นั้น ๆ กำลังสนทนาปราศรัยกับผู้คน ประกอบการทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ หรือมีความรู้สึกคล้าย ๆ กันว่าตนได้ถือปฏิสนธิอยู่ในครุฑมารดา นี้จัดเป็นอุปโภคคตินิมิต

สำหรับดิรัจฉานคติกะ บุคคลผู้จะไปเกิดในดิรัจฉานกำเนิด เห็นสัตว์ต่าง ๆ มีสุนัข นก ปลา วัว กระบือ เป็นต้น สถานที่อันเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ดิรัจฉานมีต้นไม้ ป่า เขา เป็นต้น นี้จัดเป็นอุปลักคคตินิมิต ส่วนถ้ารู้สึกว่าจะตนกำลังเป็นสัตว์ดิรัจฉานชนิดใดชนิดหนึ่งหรือกำลังเล่นอยู่กับสัตว์เหล่านั้นเป็นต้น นี้จัดเป็นอุปโภคคตินิมิต

สำหรับเปรตอสุรกายคติกะ บุคคลผู้จะไปเกิดเป็นเปรตหรืออสุรกาย จะเห็นแนวไพร ที่รกชัฏ หุบเหวอันกันดาร ทะเลที่เว้งว่าง แม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวกราก แนวเขาที่สงบเยือกเย็นวังเวง เป็นที่หวาดสยอง เปรตชนิดต่าง ๆ อสุรกายชนิดต่าง ๆ นี้จัดเป็นอุปลักคคตินิมิต ส่วนถ้ารู้สึกตนว่ากำลังเดินไป หรืออยู่ในสถานที่ต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น ร่างกายของตนปรากฏเป็นสิ่งที่น่าเกลียด น่าขยะแขยง น่าสะพรึงกลัว กำลังแสวงหาน้ำดื่ม กำลังแสวงหาอาหารบริโภคหรือกำลังอดอยาก หิวโหยสุดประมาณเจียนจะขาดใจเสียให้ได้ นี้จัดเป็นอุปโภคคตินิมิต

^{๓๑} สงคห. (ไทย) ๒/๓๔.

สำหรับนิรยคติกะ บุคคลผู้จะไปเกิดในนิรยภูมิ จะเห็นเครื่องประหาร เครื่องลงทัณฑ์ สุนัขเขี้ยวเหล็ก กากปากเหล็ก แร้งปากเหล็ก ล้วนกำลังข่มขู่จู่โจมเข้าทำร้าย แสดงอาการอันน่าสะพรึงกลัว พระยายมราช นายนิรยบาล สัตว์นรกชนิดต่าง ๆ ตลอดจนสถานที่ย่ำยีทัณฑ์ นี้จัดเป็นอุปโลกคตินิमित ส่วนถ้ารู้สึกตนว่า กำลังถูกฆาตกรกระชากอย่างรุนแรงถูกทุบตี ถูกสัตว์นรกขบกัด จิกตี ถูกจองจำด้วยเครื่องพันธนาการต่าง ๆ ท่องเที่ยวไปในสถานที่ที่มีสัตว์ถูกจองจำ แสดงสีหน้าแววตาบ่งบอกถึงความหวาดกลัวอย่างสุดขีดกำลังถูกสอบสวนเรื่องการทำบาปกรรม ตามร่างกายเกิดความเจ็บปวดอย่างรุนแรง เหมือนถูกเผาด้วยเปลวไฟอันร้อนแรง ประหนึ่งจะหลอมละลายเรือนร่างให้กลายเป็นเถ้าธุลีไปในพริบตา ถูกคมอาวุธทำร้ายอย่างโหดเหี้ยมเป็นต้น นี้จัดเป็นอุปโลกคตินิमित

สัตว์ทั้งหลายเมื่อใกล้จะตาย อารมณ์ ๖ ที่เป็นกรรม กรรมนิमित หรือคตินิमितย่อมปรากฏเป็นอารมณ์ด้วยอำนาจแห่งกรรมเก่า แล้วจึงตายลง และอารมณ์ ๖ นี้เองจะเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิต ภวังคจิตและจุติจิตในภพต่อไป

ส่วนในหนังสือวิมุตติมรรคนอกจากจะกล่าวเรื่องกรรม กรรมนิमित คตินิमितแล้วยังกล่าวถึงคติไว้ด้วย ซึ่งคำอธิบายเหล่านั้นพอสรุปได้ว่า กรรมคือความดีและความชั่วที่บุคคลทำไว้หนักบ้างเบาบ้างมากบ้างน้อยบ้าง กรรมนิमित คือสิ่งที่ปรากฏเป็นวิบากตรงกับกรรมที่ทำไว้แล้ว คติ คือสุคติเกิดเพราะอาศัยปัจจัยแห่งบุญ และทุกคติเกิดเพราะอาศัยปัจจัยแห่งบาป คตินิमित คือในขณะที่เข้าไปสู่กรรม อารมณ์ ๓ อย่างจะรวมตัวกันทำให้เกิดใหม่ การเกิดใหม่อาศัยที่เกิด กล่าวคือ พระราชวัง บ้านเรือน ภูเขา ต้นไม้ หรือแม่น้ำ อันสมควรแก่คติ คตินิमितที่สมควรก็จะเกิด และบุคคลเมื่อพึงหรือหนึ่งหรืออนอน บนเตียงเป็นที่ตายของเขากำหนดนิมิตนั้น ภายหลังจิตที่เป็นขณะเสพกรรมในอดีตหรือว่ากรรมนิमित คติหรือว่าคตินิमितสิ้นสุดลง จิตดวงสุดท้ายเกิดขึ้นทันทีโดยไม่ขาดตอน จิตเพียงแต่กรรมหรือว่ากรรมนิमित คติหรือคตินิमितเท่านั้นจะกลับกลายมาเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิวิญญาณซึ่งเปรียบเทียบการต่อตะเกียงจากตะเกียงหรือเปรียบเหมือนไฟที่ลุกไหม้อาศัยมาจากเปลวไฟ^{๓๒}

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงกรรมและกรรมนิमितไว้ โดยยกตัวอย่างคนฆ่าโค^{๓๓} แล้วตากเนื้อแห้งขายเนื้อเลี้ยงชีวิตอยู่หลายปี ด้วยเหตุนี้ เขาเมื่อตายแล้ว ก็ไปเกิดในนรก และเวลาใกล้จะตายจากนรกนั้น ภาพชิ้นเนื้อมาปรากฏให้เห็น ฉะนั้น แล้วไปเกิดเป็นเปรตชั้นเนื้อ ทั้งยังกล่าวถึงคตินิमित^{๓๔} ไว้อีกหลายแห่งเช่น เมื่อคราวพระฉันทนเถระไม่สบาย แล้วก็ใช้มีดเชือดคอของตน ในขณะนั้นเอง

^{๓๒} ศมาจารย์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วิมุตติมรรค**, พระอุปัชฌายะ วิชา, แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๔๑-๒๔๒.

^{๓๓} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๒๐๒-๒๐๓/๒๔๑.

^{๓๔} ส.สพ. อ. (ไทย) ๓/๘๗/๒๑-๒๒.

ภัยคือความตายมาเยือน คตินิมิตมาปรากฏให้เห็น พระฉันทะจึงรู้ว่าตนเองเป็นปุถุชน สลดใจ เริ่มตั้ง วิปัสสนา กำหนดสังขาร บรรลุอรหัตตผล เป็นสมสัสซีณาสพแล้วปรินิพพาน อีกแห่งหนึ่ง กล่าวถึงความปรากฏแห่งกรรมนิมิต^{๓๕} ไว้ว่าชายคนหนึ่ง โคปกสิวลี ให้สร้างเจดีย์ไว้ที่ตาลปภูฏิกวิหาร เมื่อเขานอนบนเตียงที่จะตาย ภาพเจดีย์มาปรากฏให้เห็น เขานั้นให้จัดจัดภาพเจดีย์ให้เป็นอารมณ์พิจารณาอยู่ตลอดเวลาจนขาดสิ้นลมหายใจ แล้วไปเกิดในเทวโลก

สำหรับคตินิมิต^{๓๖} นั้น ในที่จะไปเกิดนั้น จะมีบางอย่างปรากฏให้เห็น หากจะไปเกิดในนรก จะปรากฏให้เห็นเป็นเช่นกับหม้อเหล็กขนาดใหญ่ หากจะไปเกิดเป็นมนุษย์ จะปรากฏให้เห็นเป็นเช่น ท้องของหญิง ผ้ากัมพล หรือยานพาหนะ หากจะไปเกิดในเทวโลก จะปรากฏให้เห็นเป็นเช่นกับ ต้นกัลปพฤกษ์ วิมาน เป็นต้น

อนึ่ง สำหรับคนที่ตายอย่างกะทันหัน โดยที่ไม่ได้มีมรณาสันนกาล ไม่ได้รู้ตัวมาก่อน จึงไม่มีเวลาเตรียมตัว เตรียมใจไว้อีก เช่น ถูกฆ่าตาย ถูกรถชนตาย จะมีมรณาสันนวิถิ คือวิถีจิตเมื่อใกล้จะตายที่รับอารมณ์ครั้งสุดท้ายอย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏ ดังตัวอย่างเรื่องปิตุวิมานวัตถุ^{๓๗} ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระเจ้าอชาตศัตรูนำพระบรมสารีริกธาตุที่พระองค์ได้รับส่วนแบ่ง มาสร้างพระสถูปและทำการฉลอง อุบาสิกาชาวราชคฤห์คนหนึ่ง ปฏิบัติกิจของร่างกายแต่เข้าตรูคิดว่า จักบูชาพระศาสดา ถอดดอกบวบขม ๔ ดอกตามที่ได้มา มีศรัทธาเกิดฉันทะ อุตสาหะขึ้นในใจอย่างฉับพลัน มิได้คำนึงถึงอันตรายในหนทาง เดินมุ่งหน้าไปสู่ยังพระสถูป ขณะนั้น โคแม่ลูกอ่อนวิ่งสวนทางมาอย่างรวดเร็ว ขวิดอุบาสิกานั้นให้สิ้นชีวิต นางตายในขณะนั้น แล้วบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หรืออีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่องมณฑุกวิมานวัตถุ^{๓๘} เล่ากันมาว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ริมฝั่งสระโบกขรณี ชื่อคัคครานครจัมปา เวลาเย็นเมื่อบริษัททั้ง ๔ ประชุมกัน เสด็จออกจากพระคันธกุฎีอันหอมตลบ เสด็จข้ามฉนวนศาลาประชุมฟังธรรมริมฝั่งสระโบกขรณี ทรงเริ่มแสดงธรรมด้วยพระพุทธลีลา ในขณะนั้นกบตัวหนึ่งมาแต่สระโบกขรณีจึงนอนถือนิมิตใน

พ ร ะ

สุระเสียงด้วยธรรมสัญญาว่านี่เรียกว่าธรรม อยู่ท้ายบริษัท ขณะนั้นคนเลี้ยงลูกโคคนหนึ่งมายังที่นั่น เห็นพระศาสดากำลังทรงแสดงธรรม และบริษัทกำลังฟังธรรมอย่างสงบเงียบส่งใจไปในเรื่องนั้น ยืนถือไม้สำหรับต้อนโค ไม่ทันเห็นกบ จึงได้ยืนปักไม้บนหัวกบเข้ากบ มีจิตเลื่อมใสด้วยธรรมสัญญา

^{๓๕} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑๖๘.

^{๓๖} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑๖๘.

^{๓๗} พุ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๗๙๕/๒๒๙.

^{๓๘} พุ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๘๕๗/๒๕๐.

ตายในขณะนั้นเอง ไปบังเกิดในวิมานทอง ๑๒ โยชน์ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นเหมือนหลับแล้วตื่นขึ้น

สรุปความได้ว่า แม้จะตายอย่างกะทันหันโดยวิธีใดก็ตาม ก่อนจะตายจิตของเขาเป็นอย่างไร ตายด้วยจิตอะไร กำลังคิดอะไรอยู่ คิดในทางกุศลหรืออกุศล ถ้าคิดในทางกุศลจิตก็เบิกบานมีความปิติโสมนัส จิตไม่เศร้าหมอง อารมณ์ครั้งสุดท้ายก่อนตายอยู่ตรงหน้า เป็นมรณาสันนิจิ ก็ไปสู่สุคติ แต่ถ้าคิดในทางอกุศล คิดชั่ว คิดในบาป จิตไม่เบิกบานจะเศร้าหมอง ตายแล้วก็ไปสู่ทุกข์อย่างที่เคยได้ข่าว รถของคณะผู้ไปทำบุญทอดกฐินบ้าง ทอดผ้าป่าบ้าง รถที่ศนาจรนำเที่ยวบ้าง ได้รับอุบัติเหตุมีคนตายกันหลายคน คนที่ตายเหล่านั้น เขาไปทำบุญสร้างกุศล ถ้าจิตของเขา ก่อนตายคิดแต่เรื่องบุญกุศลอยู่ จิตก็เบิกบานไม่เศร้าหมอง ตายแล้ว เขาก็ไปสู่สุคติ แต่ถ้าจิตของเขา กำลังคิดในเรื่องบาปอกุศล หรือกำลังดื่มสุราก็ จิตก็เศร้าหมองตายแล้ว เขาก็ไปสู่ทุกข์แน่นอน^{๓๙}

นอกจากนี้บางเรื่องแม้ในคัมภีร์จะไม่ได้กล่าวไว้ว่าเขาเหล่านั้นไปเกิดในที่นี้ แต่ก็พออนุมานได้ว่า หากทำความชั่วไว้ก่อนตาย คงจะต้องไปเกิดในทุคติภูมิแน่นอน ดังเรื่องของ พระเจ้าวิฑูทกะพร้อมกับบริวาร มีเรื่องเล่าไว้ว่า เมื่อวิฑูทกะราชกุมาร ได้เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง ก็คิดคำนึงถึงรอยแค้นที่ถูกหยาบศักดิ์ศรีของพวกเจ้าศากยะ เมื่อได้โอกาสก็ยกทัพมาเพื่อชำระแค้นต่อพวกเจ้าศากยะ แม้ถูกพระพุทเจ้าเสด็จมาขวางไว้ถึง ๓ ครั้งก็ตาม แต่ในครั้งที่ ๔ เมื่อพระพุทเจ้าไม่ได้ทรงเสด็จมา พระเจ้าวิฑูทกะก็นำกองทัพเข้าประหารชีวิตต่อพวกเจ้าศากยะ เกือบสิ้นสูญ ยกเว้นคนที่อยู่ในสำนักพระเจ้ามหานามะผู้เป็นลุงเท่านั้น เมื่อชำระแค้นเสร็จแล้วก็เดินทางกลับแล้วพักแรมอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำอจิรวดี ในคืนนั้นเองคนที่เฝ้าบริวารของพระเจ้าวิฑูทกะ บางพวกนอนบนฝั่ง บางพวกนอนริมหาดทราย คนเหล่านั้นพวกที่ไม่ได้ทำบาปก็มี ผู้ทำบาปก็มีคนที่ไม่ได้ทำกรรม ก็มีกรรมนิมิตปรากฏ มีมดดำมดแดงรบกวน คลจิดให้ขึ้นมานอนบนฝั่ง ส่วนคนที่ทำบาป ก็มีกรรมนิมิตปรากฏ แม้นอนอยู่บนฝั่ง ก็มีมดดำมดแดงรบกวน คลจิดให้ลงไปนอนริมฝั่ง ในเวลาตีสอง เกิดน้ำหลากพัดพาพระเจ้าวิฑูทกะพร้อมกับบริวารที่ได้ทำกรรมชั่วไปตามกระแสน้ำ ตายเป็นจำนวนมาก^{๔๐} จากเรื่องนี้ทำให้เห็นว่า คนที่ทำกรรมร่วมกัน เมื่อเวลาจะตายก็มาตายร่วมกันไม่แยกจากกัน แม้จะอยู่ต่างถิ่นต่างแคว้นก็ยังให้ตายรวมกันได้ เรื่องราวที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ก็คือกรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๓ นี้แหละชื่อว่าอารมณ์สุดท้ายของผู้ใกล้ตาย

^{๓๙} พ.ต.อ.ประยูร ดิษฐานพงศ์, ความตายของมนุษย์ตายแล้วไปไหน, (กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์ชัยการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖-๕๙.

^{๔๐} ชู.ธ.อ. (ไทย) ๓/๒๓.

๒.๔ แนวคิดเกี่ยวกับความตายที่ปรากฏในคัมภีร์

แนวคิดเกี่ยวกับความตายในทางพระพุทธศาสนา ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีมากมาย แต่ในที่นี้ผู้วิจัยจะยกมาเพียงบางส่วน ดังพุทธพจน์ที่ว่า

๑. บุคคลควรทำวันคืนไม่ให้ไร้ประโยชน์ ด้วยการใส่ใจถึงวิปัสสนาไม่ว่าจะน้อยหรือมาก ชีวิตของผู้ที่ผ่านวันคืนไปเท่าใด ก็เป็นอันพร่องไปเท่านั้น^{๔๑}

๒. อายุของคนเป็นของน้อย เพราะวันคืนล่วงไป ๆ เปรียบเหมือนอายุของฝูงปลาในน้ำน้อย ความเป็นหนุ่มสาวในวัยนั้นจักทำอะไรได้^{๔๒}

๔. ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ทั้งคนพาล ทั้งบัณฑิต ทั้งคนมี คนจน ล้วนเดินทางไปหาความตาย

๕. ทรมายช่วยคนให้มีอายุยืนไม่ได้ ทั้งช่วยคนให้ละความแก่ก็ไม่ได้ นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวชีวิตนั้นว่าน้อยนัก ไม่ยั่งยืน มีความแปรเปลี่ยนไปเป็นธรรมดา ทั้งคนมั่งมีและคนยากจนก็ย่อมประสบเช่นนั้น ทั้งพาลและบัณฑิตก็ประสบเหมือนกันทั้งนั้น คนพาลนั้นแหละถูกเหตุแห่งทุกข์กระทบเข้าย่อมหวั่นไหวเพราะความเป็นคนโง่ ส่วนบัณฑิตถูกกระทบเข้าก็ไม่หวั่นไหว^{๔๓}

๖. พญามัจจุราชย่อมกลืนกินข้าพเจ้าทุกเมื่อ ทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้า^{๔๔}

๗. เมื่อความพลัดพรากมีอยู่อย่างไม่ต้องสงสัย ในอัตภาพที่เต็มไปด้วยอันตรายนี้ฉันจึงไม่ควรเฝ้าดูสัตว์ที่ยังเป็นอยู่ยังเหลืออยู่ ไม่ควรเศร้าโศกถึงสัตว์ที่ตายไปแล้ว^{๔๕}

๘. คนที่ร้องไห้ถึงคนที่ตายแล้ว เป็นสิ่งไร้ประโยชน์ เปรียบเสมือนหมอน้ำที่แตกแล้วจะประสานให้สนิทเหมือนเดิมไม่ได้^{๔๖}

๙. บุคคลเมื่อถึงคราวจะตาย บุตรทั้งหลายก็ต้านทานไว้ไม่ได้ บิดาก็ต้านทานไว้ไม่ได้ พวกพ้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้ แม้นญาติพี่น้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้^{๔๗}

^{๔๑} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๕๑/๔๑๖.

^{๔๒} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๒/๑๙๙.

^{๔๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๗/๓๗๐.

^{๔๔} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๕๔/๕๖๓.

^{๔๕} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๐-๑๑๒/๑๗๙.

^{๔๖} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๕-๒๗/๒๐๓.

^{๔๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๘/๑๒๒.

๑๐. การร้องให้ ความเศร้าโศก หรือความร่ำไห้คร่ำครวญอย่างอื่นใด ใคร ๆ ไม่ควรทำเลย เพราะการร้องให้ เป็นต้นนั้น ไม่เป็นประโยชน์แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้วญาติทั้งหลายก็ยังคงสภาพอยู่อย่างนั้น^{๔๘}

๑๑. เพราะฉะนั้น บุคคลพึงธรรมเทศนาของพระอรหันต์แล้ว เห็นคนล่วงลับดับชีวิตไป กำหนดรู้ว่าผู้ล่วงลับดับชีวิตไปนั้น ไม่สามารถฟื้นคืนชีวิตอยู่ร่วมกับเราได้อีก^{๔๙}

๑๓. บุรุษผู้ตื่นขึ้นแล้ว ไม่เห็นสิ่งที่เกี่ยวข้องด้วยความฝัน ฉันทใด ใคร ๆ ก็ไม่เห็นชนผู้เป็นที่รัก ซึ่งตายจากไปแล้ว ฉันทนั้น^{๕๐}

๑๔. ห้วงน้ำที่เต็มฝั่งย่อมพัดพาเอาต้นไม้ที่เกิดอยู่ริมฝั่งให้หักโค่นไป ฉันทใด สัตว์ทั้งปวง ย่อมถูกขราและมรณะพัดพาไปฉันทนั้น^{๕๑}

๑๕. ข้าพเจ้าไม่มีกรรมชั่วที่ได้ทำไว้แล้วในที่ไหนเลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่รังเกียจความตายที่จะมาถึงตน^{๕๒}

๑๖. บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็พ้นอันละไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็พ้นอันยังไม่มาถึง ส่วนบุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบัน ไม่มัวเมา ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้น ๆ บุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วินาทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าความผัดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียร ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งมีปกติอยู่อย่างนี้นั้นแล้วผู้มีราตรีเดียวเจริญ^{๕๓}

๑๗. บุคคลผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่โดยไม่เดือดร้อน ในเวลาจวนจะตายก็ไม่เศร้าโศก ชื่อว่าพบนิพพานแล้ว เป็นปราชญ์ แม้จะอยู่ท่ามกลางคนที่เศร้าโศก ก็ไม่เศร้าโศก^{๕๔}

๒.๕ สรุป

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องความตายในทางพุทธศาสนาทำให้รู้ว่า ความตายมุ่งให้รู้ตามความเป็นจริง มุ่งหาประโยชน์จากความตาย โดยถือความตายเป็นเครื่องเตือนสติให้เร่งทำกิจ

^{๔๘} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๖.

^{๔๙} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๙๐-๕๙๖/๖๔๒.-๖๔๓.

^{๕๐} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๑๔/๖๙๖.

^{๕๑} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๐๕-๑๐๘/๑๙๙-๒๐๐.

^{๕๒} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๕๗/๔๓๒.

^{๕๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙-๓๒๐.

^{๕๔} พุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๙/๒๕๑.

หน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท มนุษย์ไม่ว่า เด็ก ผู้ใหญ่ รวย จน ล้วนต้องตาย บุคคลไม่ควร
 ทำวันคืนให้ไร้ประโยชน์ ควรพิจารณาถึงความตายอยู่ทุกเวลา เพราะความตายเป็นสัจธรรม
 ของชีวิต ความตายถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต ความตายเป็นเหมือนเงาติดตามตัว トラバไต
 ที่มนุษย์ยังต้องเกิด ความตายก็จะเกิดขึ้นกับมนุษย์ต่อไป เพราะว่าการเวียนว่ายตายเกิด
 เป็นกฎของสังสารวัฏ ในทางกลับกัน ถ้ามนุษย์ยอมรับความเป็นจริงได้ว่า มนุษย์ทุกชีวิตเกิดมาแล้ว
 ต้องแก่ เจ็บ และตายด้วยกันทั้งสิ้น ความตายก็จะเป็นเรื่องปกติธรรมดาของมนุษย์ พระผู้มีพระ
 ภาคว่าสอนให้พุทธบริษัท ๔ ควรพิจารณาถึงความตายอยู่เนือง ๆ เพราะว่าความตายสามารถเกิด
 ขึ้นกับชีวิตมนุษย์ได้ตลอดเวลาไม่จำกัดกาล สรรพสัตว์ที่อุบัติเกิดในโลกนี้ ที่จะพ้นจากความตายนั้น
 ไม่มี แยกดับทำลายชั้นธด้วยกันทั้งสิ้น